

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال ششم، شماره سوم و چهارم، پاییز - زمستان ۱۴۰۰ [انتشار: تابستان ۱۴۰۲]

سرسخن: بسی رنج درین سال سی / به احیای گنجینه پاریس • باقابه، باقابه، باقاره / علم‌نرف ساقی • یادداشت‌های شاهنامه‌شناسی (۳) / ابوالفضل غلصی • یادگار حضور امام رضا در مسجد جامع ساوه / صادالدين شيخ المکماي • رساله نخبه الورداء تأليف نصرالله دمازندى / قاسم قرب • استدراکاتی بر مقدمه چاپ عکسی تاریخ سیستان (۲) / حمیدرضا بابک / سلمان، اثر سزی • دمیان / دومیان / دومی / ج. ط. زند (سروش) • دیوان قزخی سیستانی با کتابت عبرت نایینی و حواشی ملک‌الشعراء بهار / محمود عالی‌پور • کتابه چهل‌ستون شاه عباس، سرورده محمد بیگ فرصت / لافله بوجار • تصحیح قصیده بازمانده از شعوری کاشانی در جنگ ابن‌خاتون / علی کاملی • واژه «لُخْم» / محسن ناکرالمصنی «بونده» • آیا کتاب گشایش و زهائش نوشته ناصر خسرو است؟ / محمدرضا توکلی صابری • نقلی بر تصحیح کتاب بدایع اللوح / میلاد یگدلو • نقلی بر تصحیح کلیات عبید زاکانی به تصحیح محمدجعفر محجوب / محسن تریفی ضمیر • نگاهی به کتاب اقلیم مکتوب خدا / ریحانه بهبودی • پیشنهادی در جهت سامان‌دهی پایان‌نامه‌های حوزه تصحیح / سید محمدرضا ابرارالسود • آثار مصطفی عالی اقلندی / نصرانه صالحی • آنگ فلدزیویچ آکیموشکین (۱۷ فوریه ۱۹۲۹ - ۳۱ اکتبر ۲۰۱۰) / الکسی غیسانوین، ترجمه: محمادین کیوانی • گنج زری بود در این خاکدان؛ در گرمی داشت یاد و نام ی. ت. پ. دیروین (۱۹۳۱-۲۰۲۳) / علیرضا سیدغراب • نقلی بر نوشته علیرضا هاشمی زاهد درباره چاپ اخیر منظومه صراط‌المخط / علی صفوی آوندی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مطبع: مرکز اسناد و کتابخانه ملی
تهران - خیابان انقلاب
پلاک ۱۱۸۲

۹۶ - ۹۷

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون،
نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال ششم، شماره سوم و چهارم
پاییز - زمستان ۱۴۰۰ [انتشار: تابستان ۱۴۰۲]

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر و سرویراستار: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
ابوریحان، ساختمان فروردین (شماره ۱۱۸۲)، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir

gozresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۶۰۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: نگاره‌ای از کعبه در دستنویسی از شهنامه
سلطان سلیم، به شماره ۳۵۹۵ در مجموعه احمد ثالث
در کتابخانه موزه طویق‌پای سرایی، بی‌تاریخ. نسخه به
رسم خزانه کتب مرادخان بن سلیم خان (حک ۹۸۲ -
۱۰۰۳ ق) و در همین دوره کتابت شده‌است.

فهرست

سرخن

بسی رنج بردم درین سال سی / به احیای گنجینه پارسی ۵-۶

بستار

بافتابه/ بافتابه/ بافتاوه / علی‌اشرف صادقی ۷-۸

یادداشت‌های شاهنامه‌شناسی (۳) / ابوالفضل خطیبی ۹-۱۵

یادگار حضور امام رضا در مسجد جامع ساوه / عمادالدین شیخ‌الحکامی ۱۶-۱۸

رساله نخبة الوزراء تألیف نصرالله دماوندی / قاسم قریب ۱۹-۲۶

استدراکاتی بر مقدمه چاپ عکسی تاریخ سیستان (۲) / حمیدرضا (بابک) سلمانی؛ آرش سزی ۲۷-۲۹

دمنیان/ دومیان/ دمنی/ دومی / ج. ط. نژاد (سروش) ۳۰-۳۱

دیوان فرخی سیستانی با کتابت عبرت نائینی و حواشی ملک‌الشعراء بهار / محمود علی‌پور ۳۲-۴۱

کتابچه چهل ستون شاه عباس، سروده محمد بیگ فرصت / فاطمه بوجار ۴۲-۴۸

تصحیح قصیده بازمانده از شعوری کاشانی در جنگ ابن‌خاتون / علی کاملی ۴۹-۵۲

واژه «رُخْم» / محسن ذاکرالحسینی «پرنده» ۵۳-۵۷

آیا کتاب گشایش و رهایش نوشته ناصر خسرو است؟ / محمدرضا توکلی صابری ۵۸-۶۳

نقد و بررسی

نقدی بر تصحیح کتاب بدایع المُلح / میلاد بیگلر ۶۴-۷۸

نقدی بر تصحیح کلیات عبید زاکانی به تصحیح محمدجعفر محبوب / محسن شریفی صبحی ۷۹-۸۳

نگاهی به کتاب اقلیم مکتوب خدا / ریحانه بهبودی ۸۴-۹۲

پژوهش‌های دبایع

پیشنهادی در جهت سامان‌دهی پایان‌نامه‌های حوزه تصحیح / سید محمدرضا ابن‌الرسول ۹۳-۱۰۵

ایران در متون و منابع عثمانی (۲۴)

آثار مصطفی عالی افندی / نصرالله صالحی ۱۰۶-۱۰۸

آشنایی با سخنرسان و متن پژوهان (۶-۷)

آلگ فدرویچ آکیموشکین (۱۷ فوریه ۱۹۲۹ - ۳۱ اکتبر ۲۰۱۰) / الکسی خیسماولین؛ ترجمه: مجدالدین کیوانی ۱۰۹-۱۱۳

گنج زری بود در این خاکدان؛ در گرامی‌داشت یاد و نام ی. ت. پ. دبروین (۱۹۳۱-۲۰۲۳) /

علی‌اصغر سید غراب ۱۱۴-۱۲۳

دبایع نوشته‌های پیشین

نقدی بر نوشته علیرضا هاشمی نژاد در باره چاپ اخیر منظومه صراط‌الخط / علی صفری آق‌قلعه ۱۲۴-۱۳۰

دکتر شهرام آزادیان

(هجدهم آذر ۱۳۵۲ - بیست و دوم تیر ۱۴۰۲)

درگذشت ناگهانی دکتر شهرام آزادیان، استاد دلسوز گروه ادبیات فارسی دانشگاه تهران، موجب دریغ و افسوس بسیار شد و همکاران و شاگردان او را در اندوهی گران فرو برد. گزارش میراث خود را در غم ایشان شریک می‌داند و برای خانواده و دوستان او آرامش و بردباری آرزو می‌کند.
یادش گرمی و روانش قرین آرامش باد.

یادگار حضور امام رضا در مسجد جامع ساوه

عمادالدین شیخ الحکامی

پژوهشگر مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

پژوهش‌هایی که تا کنون در این باره انجام شده است، بر مسیر بصره، اهواز، اَرّجان، یزد، نیشابور و در نهایت مرو تأکیدی ویژه دارند. در عین حال، برخی منابع دیگر از مسیرهای دیگر و از جمله بغداد، کرمانشاه، ساوه، قم و ری نیز سخن گفته‌اند.^۲ برخی از محققین احتمال سفرهای دیگری پیش از سال ۲۰۰ را نیز مطرح کرده‌اند.^۳

دست‌کم در پنج منبع از سده پنجم تا هشتم هجری به سفر یا سفرهای پیش از سال ۲۰۰ ق و از جمله سفر به یزد، قم، و نیز سفر به شهر قزوین با تأکید بر مخفیانه بودن اشاره شده است. نخستین منبع از نظر قدمت کتاب تاریخ قزوین و فضائلها اثر حافظ ابوعلی خلیل بن عبدالله بن احمد قزوینی است (د. ۴۴۶ ق). این کتاب اکنون در دست نیست، اما رافعی در کتاب التدوین این مطلب را با ذکر مأخذ از او نقل کرده است.

کتیبه مورّخ ۵۹۵ مشهدک اردکان یزد نیز شاهی بر سفر امام به این منطقه در سال ۱۹۶ است.^۴ عبدالجلیل رازی در النقص از وجود مقبره فرزند دوساله امام در شهر قزوین سخن گفته است که اکنون به نام شاهزاده حسین قزوین شناخته می‌شود. رافعی قزوینی^۵ (د. ۶۲۳ یا ۶۳۳ ق) از حضور مخفیانه امام در خانه داود بن سلیمان غازی^۶ پرده برمی‌دارد و اشاره می‌کند که او احادیثی را که از امام شنیده است با نام «مسند» یا «صحیفه امام رضا» گردآوری کرده و دیگران از او روایت کرده‌اند. حمدالله مستوفی (د. ۷۵۰ ق)^۷ نیز همین سخنان را درباره حضور امام در قزوین و نیز درگذشت فرزند خردسال وی تکرار کرده است. سید

یادگارنویسی بر دیوار بناهای مهم تاریخی، چون مسجدها و آرامگاه‌ها و یا مکان‌های طبیعی پررونق چون کناره چشمه‌ها و دیواره غارها و صخره‌های مشرف بر مسیرهای مهم، از جمله کارهایی است که مانند بسیاری از مفاهیم عرفی و فقهی با گذشت زمان تغییر موضوع و مفهوم داده است؛ به این معنی که تا پیش از دوره جدید و تغییر نگاه به بناها و آثار تاریخی، پادشاهان، علما و فرهیختگان به حضور خویش در مکانی مهم اشاره می‌کردند و اطلاعاتی از خود و وقایع روزگار بر دیوار بناها ثبت می‌کردند. یادگارنویسی‌های پیشینیان را می‌خواندند و لذت می‌بردند و لابد عبرت می‌گرفتند. هرکدام از این یادداشت‌ها امروزه منبعی مهم برای دریافت اطلاعات تاریخی، فرهنگی و اجتماعی و نیز سرگذشت یک بنا یا اثر تاریخی و به‌یژه تاریخ زندگی اشخاص است. اما امروزه به دلایل مختلف، و از جمله آسیب رساندن به طبیعت و یا اثر تاریخی، کاری نادرست و حتی جرم و تخلف شناخته می‌شود.^۱

یکی از رخدادهای مهم تاریخ ایران در دوره اسلامی، سفر امام رضا از مدینه به خراسان است. درباره مسیر این سفر ابهام‌هایی وجود دارد. اساس این سفر را نوعی اجبار امام به پذیرش ولی عهدی مأمون دانسته‌اند و بر این اساس برخی منابع از تلاش مأمون برای عبور نکردن امام از شهرها و مناطق تمرکز شیعیان و علویان سخن گفته‌اند. مجموعه

۱. «در گذشته فرهیختگان یادگار می‌نوشته‌اند و امروز بی‌فرنگها» تعبیری از دوست فرهیخته‌ام روح‌الله طراوت است.

۲. برای اطلاعات بیشتر درباره این سفر و ابهامات موجود رک. جلیل عرفان‌منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا (ع) از مدینه تا مرو، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۶.
۳. جعفر مرتضی، حیات الامام الرضا (ع)، دارالتبلیغ الاسلامی، ۱۳۹۸ ق، ص ۲۲۵؛ رسول جعفریان، حیات فکری - سیاسی امامان شیعه، تهران، نشر علم، ص ۴۲۶.
۴. ایرج افشار، یادگارهای یزد، تهران، انجمن آثار ملی، ج ۱، ص ۱۱۷ و ۵۲۷.
۵. عبدالکریم بن محمد رافعی قزوینی، التدوین فی اخبار قزوین، تحقیق شیخ عزیزالله عطاردی قوچانی، بیروت دارالکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون، چاپ نخست، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۳، و ص ۲۹.
۶. خانه داود بن سلیمان غازی قزوینی که بعداً محل دفن او نیز شده اکنون در چهارراه نادری واقع است و به نام مسجد علی بن موسی الرضا (سوخته‌چنار) شناخته می‌شود.
۷. حمدالله مستوفی، ظفرنامه، قسم الاسلامیه، به تصحیح مهدی مدائنی، پروین

←

آن حضرت نوشته شده است یا همراهان ایشان؟ عبارت «حَصْرُ فلان» از رایج‌ترین عباراتی است که به دست بزرگان در اماکن مهم تاریخی نوشته می‌شده است. نمونه‌هایی از این یادگاری‌های سده‌های نخست را از جمله می‌توان در تالار ملل تخت‌جمشید دید.^{۱۰} فعل حَصْر، مانند «کَتَب فلان»، به صورت سوم‌شخص مفرد از سوی خود نویسنده به کار می‌رفته است. از سوی دیگر، ذکر نام و نام پدر، بدون آوردن عنوان و کنیه و لقب، نیز می‌تواند احتمال نوشته شدن این یادگاری به دست خود آن حضرت را تقویت کند.

تاریخ و معماری مسجد جامع ساوه

احتمالاً پرسش دیگری که به ذهن متبادر می‌شود، چگونگی حفظ شدن این یادگارنوشته و مصون ماندنش از بلایای طبیعی و نیز تعمیرات و بازسازی‌های دوره‌های تاریخی بعد است. مسجد جامع ساوه در سال ۱۳۱۰ ش به شماره ۱۵۶ در فهرست آثار تاریخی ایران ثبت شده است. خوشبختانه، به‌علت ثبت به‌موقع، برنامه‌های مداوم حفاظت و مرمت و استفاده نشدن به‌عنوان مسجد و یک مکان عمومی، بنا دست‌نخورده و دست‌کم از زمان ثبت به‌خوبی حفظ شده است. از سوی دیگر، در انتساب اساس مسجد به دو سده نخست دوره اسلامی ایران، تردیدی میان پژوهشگران و باستان‌شناسان نیست. بخش‌هایی از مسجد در دوره‌های آل‌بویه، سلجوقی و صفوی بازسازی و یا مرمت شده و محراب و دیگر تزیینات غالباً به‌صورت گچ‌بری به آن اضافه شده است. اما خوشبختانه بخش‌هایی از مسجد دست‌نخورده‌تر باقی مانده است. کاوش‌ها و بررسی‌های علمی در این مسجد از جمله در شیوه معماری، مصالح و نوع قوس طاق‌های بنا نیز شواهدی بر تعلق این بخش از مسجد به دو سده نخست هجری به دست می‌دهد.^{۱۱} به نظر می‌رسد آجرهای نمای ستون‌های این بخش

۱۰. برای نمونه رک. محمدعلی مخلصی، پژوهشی در کتیبه‌های دوران اسلامی تخت جمشید (کاخ داریوش)، تهران، پژوهشکده زبان و گویش سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۴.
۱۱. برای اطلاعات بیش‌تر درباره مسجد رک. ابوالفضل فراهانی، مسجد جامع ساوه، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۰؛ سجاد مؤذن، «دوره‌بندی کالبدی مسجد جامع ساوه»، دو فصلنامه علمی پژوهشی مرمت و معماری ایران، سال هفتم، شماره سیزدهم، بهار و بهستان ۱۳۹۶، ص ۳۵ - ۴۸؛ عادل فرهنگی، «سیمای ایوان غربی مسجد جامع ساوه»، مجموعه مقالات اولین

←

عبدالکریم بن احمد حلّی (د. ۶۹۳ق)، مؤلف فرحة الغری نیز از سفر امام رضا(ع) از مسیر کوفه، بغداد [همدان، ساوه] و حضور در شهر قم خبر داده است.^۸

کشف یادگارنوشته از سال ۲۰۱۹ق

کشف یادگارنوشته از ابتدای سده سوم هجری بر یکی از ستون‌های مسجد جامع ساوه می‌تواند نوری تازه بر ابهام یادشده در باب سفرها و مسیر سفر امام بیفکند. این یادداشت کوچک نویافته، در بردارنده نکات جالب و ارزشمندی است که از جمله می‌تواند نشانه‌ای متقن و هم‌عصر از حضور امام در شهر ساوه باشد.

این یادگارنوشته بر بخشی از آجری به ابعاد ۳۱ در ۳۱ کنده شده که به‌عنوان نمای ستون خشتی مورد استفاده قرار گرفته است. نوشته در سه سطر و به خط کوفی است و اندازه اصل نوشته، ۱۳ در ۸ سانتی‌متر است. ادامه حروف انتهای سطر اول و دوم ظاهراً روی ملاط سمت چپ میان دو آجر نوشته شده که اکنون از بین رفته است. متن نوشته چنین خوانده می‌شود:

حَصْرُ علی بن موسی. اللهم اغفر [له]
بحق محمد و علی و فاطمه و الحسن [بن]
و الحسين إحدى [و ما] تین.

این عبارت، با توجه به تاریخ ذکرشده در انتهای نوشته، می‌تواند نخستین گزارش هم‌زمان با حضور امام رضا(ع) در مسجد جامع ساوه باشد. اما آیا این نوشته به‌دست خود

→ باقری و منصور شریف‌زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۱۳۴.

۸. ومنها توجه علی طریق الکوفة الی بغداد ثم الی قم فدخلها وتلقاه أهلها وتخاصموا فیمین یکون ضیفه منهم، فذکر ان الناقه مأمورة، فما زالت حتی برکت علی باب، وصاحب ذلك الباب رأی فی منامه أن الرضا(ع) یکون ضیفه فی غد، فما مضی إلا یسیر حتی صار ذلك الموضع مقاما شامخا وهو الیوم مدرسة معروفة [الرضویه] (عبدالکریم بن طاوس، فرحة الغری فی تعیین قبر امیرالمومنین علی بن ابی‌طالب فی النجف، نجف الاشرف، المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۲ق، ص ۱۰۵؛ نیز نک. محمدباقر مجلسی، ترجمه فرحة الغری، به‌کوشش جویا جهانبخش، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۹، ص ۱۱۹).

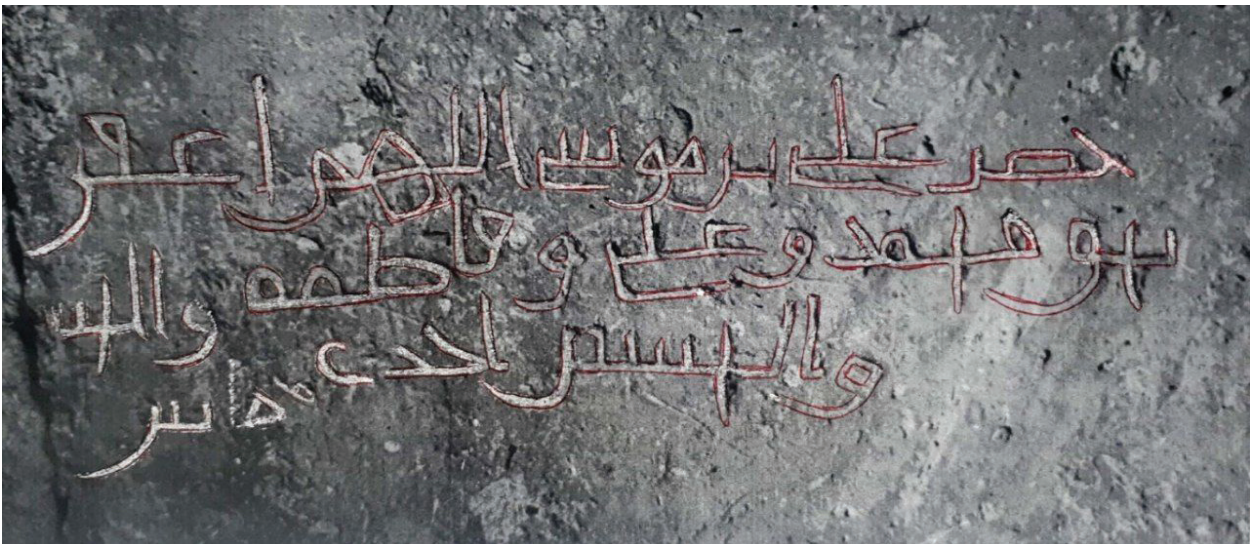
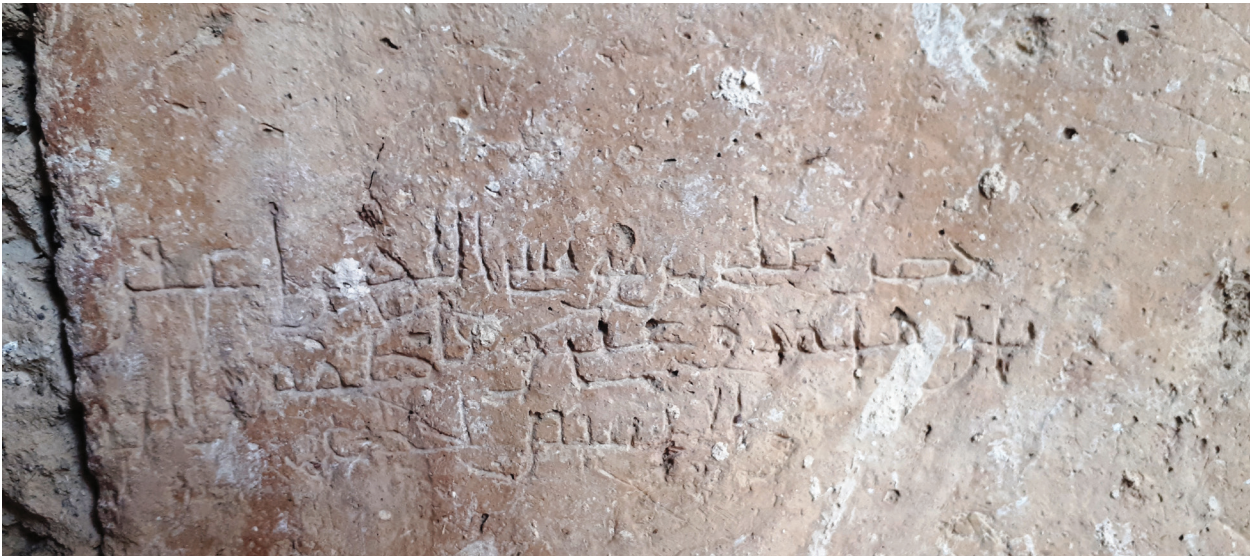
۹. کشف این یادگارنوشته حاصل دیدار از مسجد جامع ساوه در تاریخ ۱۶ تیرماه ۱۴۰۲ به‌همراه همسر گرامی خانم زینب پیری و آقایان دکتر احمد خامه‌یار و دکتر علی مشهدی رفیع است. آقای حجّت حسینی ساوجی نیز در ساوه به جمع پیوستند.

از بنا قرن‌ها زیر لایه‌ای از گچ مخفی مانده و در تعمیرات چند دهه گذشته لایه گچ برداشته شده است.

***

آجر حاوی این یادگارنوشت ارزشمند با توجه به اهمیت ملی اثر و به منظور سال‌یابی و بررسی‌های بیشتر، به وزارت میراث فرهنگی منتقل شده است.

در پایان یادآوری این نکته را لازم می‌دانم که محفوظ ماندن این نوشته بسیار ارزشمند، دست‌کم در نود سال گذشته، حاصل ثبت مسجد جامع در فهرست آثار ملی و وسواس و دقت نظر همکاران باستان‌شناس و مرمت‌گر میراث فرهنگی کشور است. امیدوارم دقت در حفاظت و مرمت اصولی این بنای ارزشمند همچنان مستدام باشد.

مسجد و موشکافی در فضای شمالی گنبدخانه»، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴، ص ۷۶۰-۷۷۲.

کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴؛ محمد مهریار و دیگران، «سیر تحولات معماری مسجد ساوه بر اساس تحقیق در مانده‌هایی از عناصر معماری فضای

Table of Contents

Editorial

In Thirty Years, I've Withstood Great Misery's Thrust/ To Save Persian literature, a Treasure Robust 5-6

Articles

Bāftāba/ Pāftāba/ Pāftāwa / Ali Ashraf SADEGHI 7-8

Shahname Studies Notes III / Abolfazl KHATIBI 9-15

A Relic of Imam Reza's Presence in the Great Mosque of Sāveh / Emadoddin SHEYKHOLHOKAMAEI 16-18

Nukhbat al-Wuzarā Treatise, Penned by Naṣr Allāh-i Damāwandī / Ghasem GHARIB 19-26

A Few Remarks on the Introduction of the Facsimile Edition of *Tārīkh-i Sīstān* II / HamidReza (Babak) SALMANI; Arash SERRI 27-29

Dumanīān/ Dūmanīān/ Dumanī/ Dūmanī / J. T. NAJAND (Soroush) 30-31

The *Dīvān* of Farrukhī-yi Sīstānī Copied by 'Ebrat-e Nā'īmī, Annotated by Malek al-Šo'arā Bahār / Mahmoud ALIPOUR 32-41

The Inscription of Shah 'Abbās II's Chihil Sutūn, Composed by Muḥammad Bayg-i Furṣat / Fatemeh BOUJAR 42-48

Editing of an Extant Qaṣīde by Šu'ūrī-yi Kāšānī in the Anthology of Ibn-i Khātūn / Ali KAMELI 49-52

On the Word *Rukhum* / Mohsen ZAKEROLHOSEYNI "Parand" 53-57

Did Nāṣir-i Khusraw write *Gušāyīš wa Rahāyīš* (Knowledge and Liberation)? / MohammadReza TAVAKKOLI SABERI 58-63

Reviews and Critiques

A Review of the Edition of *Badāye' al-Mulah* (Droll Novelties) / Milad BIGDELOU 64-78

A Review of the *Kullīyyāt-i* (collected works of) 'Ubayd-i Zākānī Edited by Mohammad Jafar Mahjoub / Mohsen SHARIFI SAHI 79-83

A Look at *The written world of God* / Reyhane BEHBOUDI 84-92

Essays on Research

A Proposal for Organizing Dissertations on Text Editing / Seyyed MohammadReza EBNORRASOUL 93-105

Iran in Ottoman Texts and Sources (25)

Works of Mustafa 'Āli Efendi / Nasrollah SALEHI 106-108

Introducing Codicologists and Textual Scholars (6-7)

Oleg Fedorovich Akimushkin / Majdoddin KEYVANI 109-113

A Shining Gem in This Earthly Sphere: In memory of J.T.P De Bruijn / AliAsghar SEYED-GOHRAB 114-123

On the Previous Articles

A Response to AliReza Hasheminejad's Review of the New Edition of *Širāf al-Khaṭf* (The Principle of Calligraphy) / Ali SAFARI AQ-QALEH 124-130